

Περιήγηση

Μια επίσκεψή μας στο Πάρκο Εθνικής Συμφιλίωσης, στα «Λιβάδια» Κοτύλης, μας γέμισε με αισιοδοξία για το έργο που επιτελείται εκεί. Παράλληλα, μας παρακίνησε για μια αναμνηστική περιήγηση στις Α πλαγιές του Γράμμου, στην πιο πολύχρωμη εποχή του χρόνου.

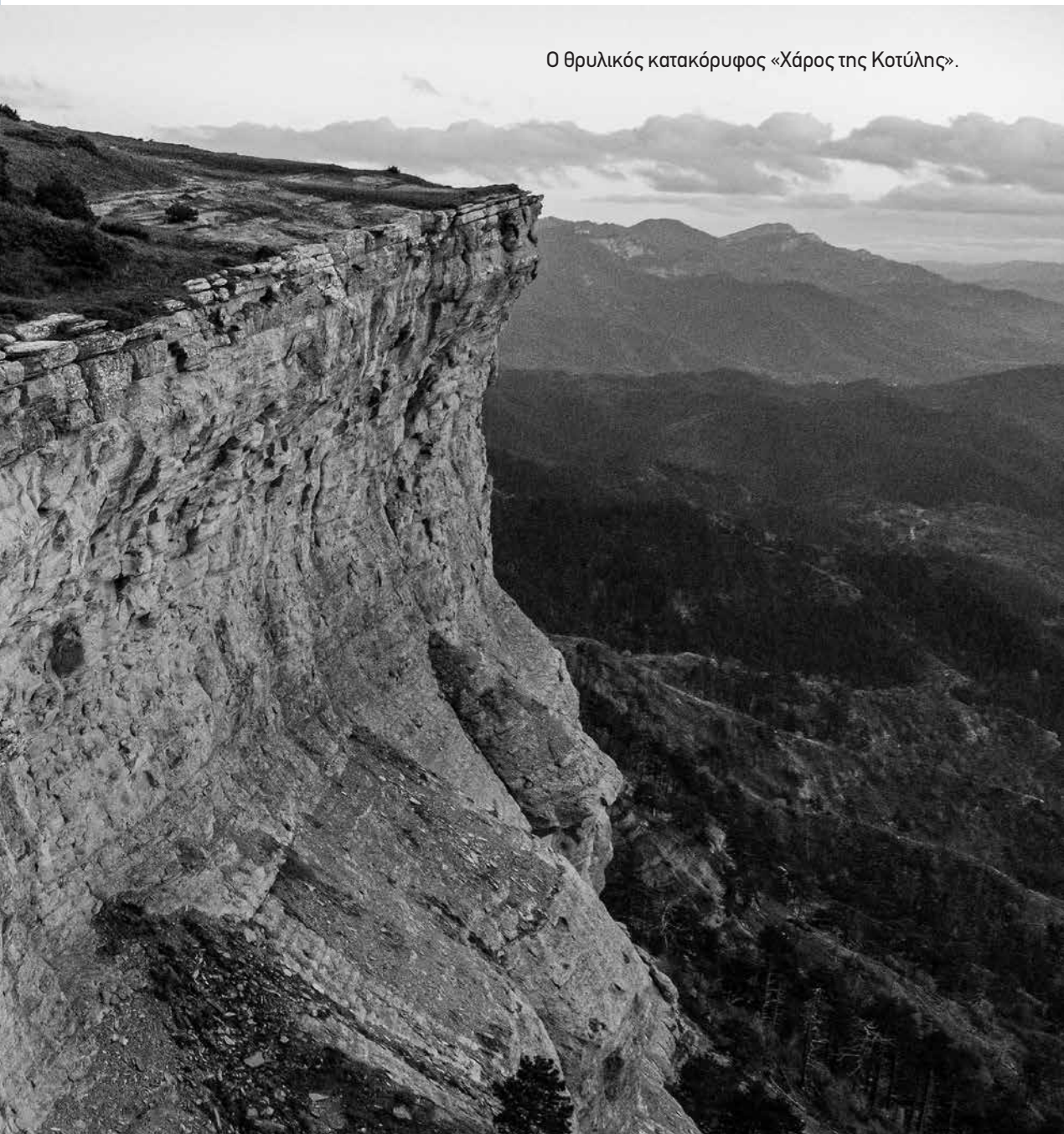

Γράμμος

Πάρκο Εθνικής Συμφιλίωσης

ΚΕΙΜΕΝΟ: Δρ. Ραϋμόνδος Αλβανός, Κυριάκος Παπαγεωργίου, Θεόφιλος Μπασγιουράκης
ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΕΣ: Νίκος Κακαγιάς, Δημήτρης Ευαγγελόπουλος, Άννα Καλαϊτζή

Ο θρυλικός κατακόρυφος «Χάρος της Κοτύλης».

Πάρκο Εθνικής Συμφιλίωσης (ΠΕΣ)

Το φθινόπωρο του 2004 το «Πάρκο Εθνικής Συμφιλίωσης», (ΠΕΣ), στα «**Λιβάδια**» του Νεστορίου, ήταν ένα ημιτελές, άψυχο τσιμεντένιο συγκρότημα, που ελάχιστα εναρμονιζόταν με την φυσική ωραιότητα του τοπίου, τα αιωνόβια μαυρόπευκα, τα έλατα, τις οξυές, τις κορυφές του Γράμμου, του Σμόλικα και της Τύμφης. Σήμερα, 15 χρόνια μετά, καθώς ξαναβλέπουμε το συγκρότημα, δεν το θεωρούμε παράταιρο για τον τόπο. Άλλωστε, τώρα αποπνέει από το εσωτερικό του ζωή και ψυχή, εκπληρώνει το όραμα και τον σκοπό της δημιουργίας του, που δεν είναι άλλος από την καλύτερη μελέτη του Εμφυλίου Πολέμου, ώστε να τον κατανοήσουμε και να δούμε πώς αυτός επηρεάζει και σήμερα τη ζωή μας. Και βέβαια, να αποτελέσει επιπλέον έναν φυσιολατρικό και περιηγητικό προορισμό, με υψηλού επιπέδου υπηρεσίες εστίασης και διαμονής.

Οδεύοντας προς το ΠΕΣ

Με αφετηρία το Νεστόριο, κατευθυνόμαστε προς τον οικισμό του Πεύκου. Είναι μια θεαματική διαδρομή που δεν χάνει ούτε στιγμή από το οπτικό της πεδίο την δαιδαλώδη ροή του Αλιάκμονα ποταμού. Εδώ βρίσκονται οι εγκαταστάσεις του διάσχιμου RIVER PARTY που κάθε χρόνο ζωντανεύουν και κατακλύζονται από χιλιάδες επισκέπτες. Εμφανίζεται όμως κι ένα εργοτάξιο, φορτηγά και χωματουργικά μηχανήματα, αφού είναι ήδη σε εξέλιξη οι εργασίες κατασκευής ενός φράγματος στην κοίτη του ποταμού.

10 χιλιόμετρα μετά το Νεστόριο, συναντάμε την διακλάδωση του δρόμου, που στην ευθεία οδηγεί προς τα – ελάχιστα κατοικημένα πια - Γραμμοχώρια. Είναι μια διαδρομή, ασύχναστη, που μας μεταφέρει πολλές δεκαετίες πίσω στο παρελθόν της περιοχής.

Ακολουθώντας την αριστερή διακλάδω-

Μια εκτυφλωτική κίτρινη αγριόλευκα ξεχωρίζει ανάμεσα σε έλατα και οξυές.

Με τους λαμπρούς ποικίλους χρωματικούς τόνους, παρεμβάλλονται τα σφενδάμια δυναμικά ανάμεσα στα υπόλοιπα δέντρα.

ση διασχίζουμε, 16 χλμ. μετά, τον ορεινό οικισμό του Πεύκου, με την καμινάδα να καπνίζει στο μοναδικό καφενεδάκι του χωριού. Με ελάχιστους πια μόνιμους κατοίκους, ο οικισμός διατηρεί τον παραδοσιακό του χαρακτήρα, με αρκετά πέτρινα σπίτια ⁽¹⁾.

Μετά τον Πεύκο αρχίζει σταδιακά ν' ανηφορίζει ο δρόμος με Ν κατεύθυνση. Το παραποτάμιο περιβάλλον δίνει την θέση του σε τοπία δασικά, διακοσμημένα με τα κορυφαία δέντρα των ελληνικών βουνών: βαλανιδιές, μαυρόπευκα, έλατα και οξυές, γάβρους, σφενδάμια και αγριόλευκες. Αυτές οι τελευταίες σχηματίζουν εντυπωσιακές ενδιάμεσες συστάδες, με εκθαμβωτικό κίτρινο χρώμα. Στα 23,5 χλμ. από το Νεστόριο συνα-

ντάμε αριστερά (ΝΑ), την χωμάτινη διακλάδωση προς τον προορισμό μας. Είναι ένας φαρδύς και καλοστρωμένος δασικός δρόμος, προσβάσιμος και από λεωφορείο, που μετά από 3,7 - ελαφρώς ανηφορικά - χιλιόμετρα μας φέρνει στο εντυπωσιακό υψίπεδο με τις εγκαταστάσεις του Πάρκου, σε υψόμετρο 1.456 μέτρων.

Από τον χώρο του Πάρκου, εδώ στις ΒΔ απολήξεις του Βόιου, ατενίζουμε με ανεμπόδιση θέα τις αντικρινές κορυφές του Γράμμου, «**Επάνω**» και «**Κάτω Αρένα**» και, πολύ μακρύτερα, τον **Σμόλικα**. Ύστερα κατευθυνόμαστε στο εντυπωσιακό κεντρικό κτίριο με τους χώρους καφέ, εστίασης και το συνεδριακό κέντρο.

(1) Με υψόμετρο 980 μέτρων ο Πεύκος διατηρούσε την παλιά του ονομασία «*Τούχουλη*», ως το 1928, οπότε μετονομάστηκε.

ΠΕΣ. Μια σύντομη αναδρομή

Ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του '80, υπήρχε η σκέψη να δημιουργηθεί στα Λιβάδια της Κοτύλης, σ' ένα τοπίο ιδιαίτερου φυσικού κάλλους αλλά και υψηλού ιστορικού συμβολισμού, ένα συγκρότημα κτιρίων που θα περιελάμβανε συνεδριακό κέντρο, χώρους εκθέσεων, εστίασης και διαμονής. Ο οργανισμός αυτός θα είχε ως βασικό μέλημά του να εξελιχθεί σ' ένα κέντρο μνήμης και έρευνας για την σύγχρονη ιστορία, με έμφαση στην ευρύτερη περιοχή του Γράμμου, καθώς και στα χρόνια της Αντίστασης και του Εμφυλίου, με προσέγγιση νηφάλια και με σεβασμό στην ιστορική πραγματικότητα.

Ωστόσο, για πολλά χρόνια το όλο εγχείρημα έμενε στις προθέσεις, μέχρι το **1999**, επί κυβερνήσεως **Σημίτη**, οπότε συστάθηκε η εταιρεία «**Γράμμος ΑΕ**», με αρχικό μετοχικό κεφάλαιο 120 εκατομ. δραχμών και μετόχους τους Δήμους **Καστοριάς**, **Νεστορίου** και **Άργους Ορεστικού**. Για

πολλούς και διάφορους λόγους, το έργο που ξεκίνησε να κατασκευάζεται από την διαδημοτική επιχείρηση στην θέση «Λιβάδια» της Κοτύλης, παρέμεινε ημιτελές. Εκείνες τις άψυχες εγκαταστάσεις, αντικρίσαμε με μέγιστη απογοήτευση και πολλές απορίες το Νοέμβριο του 2004, όταν για πρώτη φορά βρεθήκαμε στα υψηλά της Κοτύλης.

Το **2009**, με παρέμβαση του τότε Προέδρου της Βουλής **Φίλιππου Πετσάλνικου**, βουλευτή Καστοριάς, επανήλθε στην επικαιρότητα η ολοκλήρωση του έργου, το οποίο ανέλαβε να υλοποιήσει το «**Ιδρυμα της Βουλής για τον Κοινοβουλευτισμό και την Δημοκρατία**». Τον Ιούλιο του **2012** ξεκίνησε η λειτουργία του ΠΕΣ. Έκτοτε, και μέχρι τον Δεκέμβριο του **2019** έχουν επισκεφθεί τις εγκαταστάσεις του περίπου **28.000** επισκέπτες και έχουν πραγματοποιηθεί τουλάχιστον **35** επιστημονικά συνέδρια. Παρ' όλα αυτά το ΠΕΣ απέχει ακόμη από του να είναι ευρύτερα γνωστό.

Πολλοί μεμονωμένοι επισκέπτες αλλά και σύλλογοι και σχολεία επισκέπτονται το ΠΕΣ.

Το ενδιαφέρον των επισκεπτών συγκεντρώνει, η πολύ προσεγμένη έκθεση με τις πολλές φωτογραφίες του παρελθόντος καθώς και του φυσικού περιβάλλοντος του Γράμμου.

Μια σύντομη αναφορά στον Ελληνικό Εμφύλιο 1946-1949

Ενέχει, ούτως ή άλλως, υψηλό βαθμό δυσκολίας –και επικινδυνότητας– το εγχείρημα να παρουσιαστούν με αδι-αμφισβήτητη –από όλες τις παρατάξεις – αντικειμενικότητα αλλά και ακρίβεια, οι συνθήκες και οι αιτίες που οδήγησαν στην έναρξη του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου. Το επίμαχο αυτό έργο έχει αναλάβει το ΠΕΣ, με εκφραστή τον Επιστημονικό του Υπεύθυνο και Συνεργάτη του Ιδρύματος της Βουλής, διδάκτορα Σύγχρονης Ιστορίας, **Ραϋμόνδο Αλβανό**⁽²⁾. Τη στιγμή της εισόδου μας στο ΠΕΣ, η

μεγάλη αίθουσα του Συνεδριακού Κέντρου είναι γεμάτη. Στο ακροατήριο, μάλιστα, συμμετέχουν και τα παιδιά μια τάξης Γυμνασίου της περιοχής. Συνεπικουρούμενος από ένα καταποτιστικό Video, ο Ραϋμόνδος ξεδιπλώνει με περίσσια γλαφυρότητα και ιστορική ακρίβεια τα γεγονότα που προηγήθηκαν του Εμφυλίου. Ας παρακολουθήσουμε μια σύνοψη μέρους της εισήγησής του.

«Κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου το κυρίαρχο ρήγμα στην ελληνική κοινωνία ήταν αυτό μεταξύ μοναρχικών και αντιμοναρχικών. Η δικτατορία που επιβλήθηκε στην Ελλάδα από τον Γεώργιο τον Β' και τον Ιωάννη

(2) Ο Ραϋμόνδος Αλβανός είναι Πτυχιούχος Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης του Πανεπιστημίου Αθηνών. Έκανε μεταπτυχιακές σπουδές στο τμήμα Συγκριτικής Ιστορίας του Πανεπιστημίου του Έσσεξ και είναι Διδάκτωρ Πολιτικών Επιστημών του ΑΠΘ. Είναι επιστημονικός συνεργάτης στο τμήμα επικοινωνίας και ψηφιακών μέσων του Πανεπιστημίου Δυτικής Μακεδονίας στην Καστοριά.

Μετά την εμπειριστατωμένη εισήγηση στο συνεδριακό κέντρο, πολύ χρήσιμη είναι και η ξενάγηση στην ονοματολογία των αντικρινών κορυφών του Γράμμου.

Μεταξύ ήταν το επιστέγασμα της επικράτησης των Μοναρχικών και οδήγησε στην ποινικοποίηση της άποψης όσων διαφωνούσαν με το καθεστώς και την κυβέρνηση. Κατά τη διάρκεια της Κατοχής το ΚΚΕ βρέθηκε στην πρωτοπορία της οργάνωσης ενός μαζικού πατριωτικού μετώπου εναντίον των Γερμανών, Ιταλών και Βουλγάρων κατακτητών. Το ΕΑΜ ΕΛΑΣ, η μεγαλύτερη αντιστασιακή οργάνωση, δεν αποτελούνταν από κομμουνιστές αλλά από Έλληνες από όλες τις πολιτικές ιδεολογίες, που πρώτο στόχο είχαν την απελευθέρωση της χώρας. Όμως το ΚΚΕ είχε τον έλεγχο σε μεγάλο βαθμό του ΕΑΜ – ΕΛΑΣ. Με τη Συμφωνία του Λιβάνου και με τη Συμφωνία της Καζέρτα δέχτηκε το ΕΑΜ (και κατ' επέκταση το ΚΚΕ) να ενταχτεί στην κυβέρνηση εθνικής ενότητας υπό τον Γεώργιο Παπανδρέου.

Όταν έγινε η απελευθέρωση της Αθήνας (Οκτώβριος 1944) η νέα εθνική κυβέρνηση είχε 6 υπουργούς που ήταν μέλη του ΕΑΜ. Όμως, αμέσως μετά την απελευθέρωση άρχισε η αντιπαράθεση γύρω από το θέμα του

αφοπλισμού του ΕΛΑΣ. Οι Άγγλοι και ο Παπανδρέου ζητούσαν τον άμεσο αφοπλισμό των ανταρτών και τη δημιουργία νέου εθνικού στρατού.

Η ηγεσία του ΕΑΜ, από την πλευρά της, απαίτησε τον αφοπλισμό της 3^{ης} Ελληνικής Ορεινής Ταξιαρχίας και του Ιερού Λόχου.

Το έλλειμμα εμπιστοσύνης μεταξύ των δύο πλευρών οδήγησε σε νανάγιο τις διαπραγματεύσεις και στην παραίτηση των μελών του ΕΑΜ από την κυβέρνηση εθνικής ενότητας στις 2 Δεκεμβρίου του 1944. Την ίδια αυτή μέρα το ΕΑΜ ζήτησε και έλαβε την άδεια από την κυβέρνηση να πραγματοποιήσει την επόμενη μέρα, στις 3 Δεκεμβρίου, συγκέντρωση διαμαρτυρίας. Παράλληλα, ωστόσο, η ηγεσία του ΕΑΜ έδωσε εντολή να κηρυχθεί γενική απεργία και να μην παραδοθεί ο οπλισμός στην εθνοφυλακή με αποτέλεσμα, την νύχτα της 2ας Δεκεμβρίου, να απαγορευτεί η Κυβέρνηση το συλλαλητήριο. Αγνοώντας την κυβερνητική απαγόρευση, το ΕΑΜ πραγματοποίησε τελικά μεγάλη συγκέντρωση στην Πλατεία Συντάγ-

ματος την 3^η Δεκεμβρίου.

Στην διάρκεια του συλλαλητηρίου οξύνθηκαν τα πνεύματα, η κατάσταση ξέφυγε από κάθε έλεγχο και οι πυροβολισμοί των αστυνομικών προκάλεσαν το θάνατο 33 ατόμων. Την επόμενη μέρα, 4 Δεκεμβρίου, οι Ελασίτες πήραν διαταγές να καταλάβουν τα αστυνομικά τμήματα και να πάρουν τον έλεγχο της πόλης των Αθηνών. Ο ασκός του Αιόλου είχε ήδη ανοίξει. Στις 33 μέρες που ακολούθησαν (ως τις 5-6 Ιανουαρίου του 1945) συνέβησαν, στην ευρύτερη περιοχή της Αθήνας βίαιες συρράξεις μεταξύ των αντιμαχομένων παρατάξεων, με την συμμετοχή μάλιστα ισχυρής δύναμης βρετανικών στρατευμάτων. Ήταν αδύνατον πια να αποφευχθεί η επέκταση της εμφύλιας σύγκρουσης στην υπόλοιπη Ελλάδα».

Ο Γράμμος στον ελληνικό εμφύλιο πόλεμο

Το καλοκαίρι του 1946 το ΚΚΕ υιοθέτησε ως πολιτική γραμμή τη λεγόμενη «διπλή τακτική», πολιτικό αγώνα στις πόλεις, «ένοπλη αυτοάμυνα» στην ύπαιθρο. Γι' αυτό το λόγο έστειλε στον Γράμμο τον Γιώργο Γιαννούλη, καπετάνιο του ΕΛΑΣ από το Επταχώρι, για να οργανώσει τους ένοπλους αντάρτες της περιοχής. Μέχρι το Δεκέμβριο του 1947 ο Δημοκρατικός Στρατός Ελλάδας (ΔΣΕ) ήταν ένας ενέλικτος στρατός εθελοντών που «χιπούσε και έφευγε» χωρίς να προσπαθεί να κρατήσει μια περιοχή.

Στις 12 Σεπτεμβρίου 1947 στο πλαίσιο της 3ης Ολομέλειας, η ηγεσία του ΚΚΕ έθεσε ως στόχο την υλοποίηση του στρατιωτικού επιχειρησιακού σχεδίου «Λίμνες», που προέβλεπε τη δημιουργία τακτικού στρατού προσδοκώμενης δύναμης 50.000-60.000 ανδρών σε μια προσπάθεια δημιουργίας κομμουνιστικού κράτους στη βόρειο Ελλάδα. Τον Δεκέμβριο του 1947 ιδρύθηκε η Προσωρινή Δημοκρατική Κυβέρνηση και οι Έλληνες κομμουνιστές επιδίωξαν τη διεθνή αναγνώριση και υποστήριξη. Για να το πετύχουν αυτό καταλάβαιναν ότι έπρεπε να εγκαταλείψουν την αντάρτικη τακτική και να αποδείξουν ότι ήταν σε θέση να καταλάβουν

και να υπερασπιστούν αποτελεσματικά μια όσο το δυνατόν μεγαλύτερη κατοικημένη περιοχή. Από τις αρχές του 1948 η Βόρεια Πίνδος και ιδίως η περιοχή του Γράμμου άρχισε να οχυρώνεται, προκειμένου να ετοιμαστεί να αντιμετωπίσει ενδεχόμενη επίθεση από τον εχθρό.

Στο άλλο στρατόπεδο, η κυβέρνηση της Αθήνας και ο Εθνικός Στρατός (ΕΣ) επιδίωκαν την όσο το δυνατόν συντομότερη κατατρόπωση του αντιπάλου τους. Στόχος τους ήταν να σταματήσει οποιαδήποτε «συμμοριακή» δράση που αμφισβητούσε τη «νόμιμη» κυβέρνηση της χώρας, η οποία βγήκε με τις εκλογές του Μαρτίου 1946 από τις οποίες απείχε το ΚΚΕ.

Έτσι, το καλοκαίρι του 1946, 60.000 στρατιώτες του ΕΣ ξεκίνησαν μια μεγάλη επίθεση με στόχο να ελέγξουν το Γράμμο και τα σύνορα με την Αλβανία, από όπου ερχόταν βοήθεια στον ΔΣΕ. Αν και οι επιτελείς του ΕΣ θεωρούσαν ότι αρκούσαν λίγες μέρες για τη συντριβή του αντιπάλου, ο οποίος στην ευρύτερη περιοχή του Γράμμου είχε περίπου 9 χιλιάδες αντάρτες, τελικά η μεγάλη μάχη του Γράμμου κράτησε περίπου 70 μέρες. Αν και οι εκτιμήσεις για 12 χιλιάδες νεκρούς είναι μάλλον υπερβολικές είναι πολύ πιθανό στο Γράμμο να σκοτώθηκαν 6 με 7 χιλιάδες πολεμιστές και από τις δύο πλευρές. Ήταν η μεγαλύτερη μάχη του πολέμου, η οποία τελικά έληξε με τον λεγόμενο «ελιγμό», δηλαδή τη μετακίνηση του ΔΣΕ από το Γράμμο στο Βίτσι και στα βουνά βόρεια της Καστοριάς. Συνεπώς η μεγάλη μάχη του Γράμμου έληξε με ισοπαλία. Ούτε ο ΔΣΕ κατόρθωσε να κρατήσει μια περιοχή, ώστε να διεκδικήσει κρατική αναγνώριση από άλλα κράτη, αλλά ούτε και ο ΕΣ κατόρθωσε να εξοντώσει οριστικά τους αντάρτες.

Αρχές του 1949 ο ΔΣΕ επανακατέβαλε το Γράμμο αλλά στα τέλη Αυγούστου του 1949 ο ΕΣ με μια αποφασιστική επίθεση κατάφερε να νικήσει τους αντάρτες και να τους εξαναγκάσει να εγκαταλείψουν το ελληνικό έδαφος. Πολλά από τα χωριά του Γράμμου ερήμωσαν εντελώς, ενώ η περιοχή για πολλές δεκαετίες μετά τον εμφύλιο ήταν επιτηρούμενη περιοχή από το στρατό και κανείς δεν μπορούσε να εισέλθει χωρίς άδεια.

Η χαρακτηριστική τρύπα στον γιγάντιο βράχο, που προϊδεάζει για την προσέγγιση στο φαράγγι με το Νοσοκομείο των Ανταρτών.

Η εξιστόρηση τέτοιων γεγονότων δεν είναι – οπωσδήποτε – ευχάριστη, για κανέναν μεταγενέστερο Έλληνα. Ενδεχομένως, μάλιστα, κάποιοι από το ακροατήριο να είχαν διστάμενες απόψεις από την τοποθέτησή του Ραϋμόνδου. Ωστόσο, το ενθουσιώδες χειροκρότημα με την λήξη της εισήγησης φανέρωσε την γενική αποδοχή των ακροατών αλλά και την επιθυμία τους να γνωρίσουν και να κατανοήσουν, με όσο το δυνατόν πιο ψύχραιμη διάθεση ένα τραυματικό, για μεγάλο τμήμα του ελληνικού πληθυσμού, παρελθόν.

Η επίσκεψή μας στο ΠΕΣ ολοκληρώνεται με την ξενάγηση από τον Ραϋμόνδο στους εκθεσιακούς χώρους, με σημαντικές ιστορικές φωτογραφίες και ντοκουμέντα από όλα τα στάδια του εμφυλίου αλλά και με το εξαιρετο φωτογραφικό και ενημερωτικό υλικό από τα οικοσυστήματα χλωρίδας και πανίδας του Γράμμου.

Πριν εγκαταλείψουμε το ΠΕΣ, δεν παραλείπουμε να επισκεφθούμε τις πολύ φιλόξενες εγκαταστάσεις του ξενώνα αλλά και να δοκιμάσουμε τις γεύσεις της εξαιρετικής κουζίνας του Αγροτικού Συνεταιρισμού Γυναικών Νεστορίου, που έχει την συνολική φροντίδα διαχείρισης του ΠΕΣ.

Αναζητώντας το θρυλικό Νοσοκομείο των Ανταρτών

**Κείμενο:
Κυριάκος Παπαγεωργίου**

Το όνομα του **Πέτρου Κόκκαλη** λειτουργεί ακόμη και σήμερα ως δέλεαρ για πολλούς νεοέλληνες που μελετούν τη ζωή, τις μεγάλες ικανότητες, την επιστημονσύνη καθώς και το ήθος του ανθρώπου που έγραψε ιστορία, τόσο στο χώρο της αντίστασης, όσο και στο χώρο της

χειρουργικής.

Γι αυτή του την ιδιαίτερη συμμετοχή, ως γιατρού χειρουργού στα χρόνια της εμφυλιακής σύγκρουσης, θα ταξιδέψουμε σήμερα στο Γράμμο, παρέα με μερικούς ανήσυχους φίλους, για να εντοπίσουμε τα μέρη όπου ο Πέτρος Κόκκαλης είχε στήσει το πρόχειρο “νοσοκομειακό του χειρουργείο”.

Το θρυλικό λοιπόν νοσοκομείο των ανταρτών βρισκόταν στη χαράδρα **Καταφύκι** του **Βέρνικ**, στο βόρειο Γράμμο. Για όσους δεν είναι εξοικειωμένοι με το όνομα του παραμεθόριου βουνού που κουβαλάει την πιο βαριά κι αμφιλεγόμενη ιστορία του εικοστού αιώνα, θα κάμω ένα περιληπτικό διάγραμμα του γεωγραφικού status της περιοχής.

Ο Γράμμος εκτείνεται στο βορειοδυτικό άκρο της χώρας καταλαμβάνοντας μια τεράστια έκταση, με όρια την περιοχή των Μαστοροχωρών από τα δυτικά, τις αποφύσεις του Βίτσι βορειοανατολικά, ενώ από τα νοτιοανατολικά χωρίζεται

από το Βόιο με τη χαράδρα και το ρέμα Πετρίτσι. Νότια τον χωρίζει από τον Σμόλικα ο υδροκρίτης του Σαραντάπορου.

Οι κύριες κορυφές του Γράμμου είναι με τη σειρά, από τα δυτικά προς τα ανατολικά οι επόμενες: Το Κάμενικ (2.042 μ.), το Γκολιό (1.919), η Μαύρη Πέτρα (2.256), η 2.520 (ή Τσούκα Πέτσικ), το Περήφανο (2.444), η Κιάφα (2.395), ο Σούφλικας (2.149) και οι Αρένες (2.196 μέτρα).

Δυο βασικοί οδικοί άξονες λειτουργούν στο Γράμμο. Ο πρώτος που διασχίζει τα Μαστοροχώρια με αφετηρία την Πυρσόγιαννη κι ο δεύτερος που διασχίζει την κοιλάδα του Πεύκου. Στη δεύτερη αυτή ζώνη του άξονα Νεστόριου – Πεύκου – Κοτύλης βρίσκονται οι ισοπεδωμένες από βομβαρδισμούς κορυφογραμμές Τσάρνου, Ανθωπάκου και Πύργου Κοτύλης.

Οι κορφές αυτές δέχτηκαν τόνους σιδήρου και φωτιάς. Η πρώτη μάλιστα από αυτές (ο Τσάρνος) μέχρι και σήμερα μοιάζει καραφλός και καμένος, από τις ναπάλμ.

Ο Κυριάκος Παπαγεωργίου στο άκρο του μονοπατιού, πάνω από τη ροή του ποταμού.

Χαμένο ανάμεσα σε αθέατες χαράδρες και δυσπρόσιτους γκρεμούς είχε στηθεί το αυτοσχέδιο νοσοκομείο των ανταρτών του Εμφυλίου.

Θα πάρουμε το δρόμο του Πεύκου. Από εκεί θα παρακάμψουμε τις δασωμένες ορεινές κλιτύες του Τσάρνου και του Ανθρωπάκου, για να στρίψουμε ύστερα από τέσσερα χιλιόμετρα δεξιά, ανηφορίζοντας για Λιανοτόπι και Γράμμουστα. Ανηφορίζουμε πάντα και παράλληλα με το ρέμα του Λιανοτοπίου ευωχούμενοι από τις καταχρήσεις των δρυμαίων χρωμάτων (δρυς, σφεντάμια, γαύροι, οξιές και νεροϊτίες). Φτάνουμε ύστερα από δώδεκα χιλιόμετρα σε μια χαρακτηριστική στροφή με ένα πλάτωμα αριστερά μας, όπου είναι υψωμένο ένα λιτό τετράγωνο κτίσμα (δυστυχώς γεμάτο συνθήματα) που γράφει:

“Πέτρος Κόκκαλης, 1896-1962” κι από κάτω το τετράστιχο *“Σμίξανε η γνώση κι η ψυχή σαν δρυς με τον αντίρτη / βοννό το δίκιο κι άστραψε η νια ζωή για νάρθει”*. Ακριβώς απέναντι και ψηλά σε έναν γιγάντιο βράχο ξεχωρίζει η μεγαλύτερη

που αποτελεί και το χαρακτηριστικότερο σημάδι για το εντοπισμό και την κατάβαση στο φαράγγι.

Βυθιζόμαστε από ανεπαίσθητο μονοπατάκι στο χάος του πολύ απότομου πρανούς μέσα από πυκνόστιχα θάμνα και κορμούς μαυρόπευκων και γαύρων.

Η κάθοδος είναι μαρτυρική και απαιτεί αυξημένη ένταση και προσήλωση, χώρια που τα νοτισμένα φύλλα παρασέρνουν το βήμα μας, καθώς γλιστράμε στο μαλακό ταπέτο.

Πια κάτω βγαίνουμε σε μικρό δρομάκι που κατηφορίζει με άγνωστο προορισμό. Το ακολουθούμε αλλά μας βγάζει αρκετά μακριά από το φαράγγι όπου βρίσκεται το Καταφύκι, με αποτέλεσμα να πάρουμε ανάδρομα το ρεύμα του ποταμού ψάχνοντας μέτρο το μέτρο και όχθη την όχθη όλη την κοίτη του, ώστε να εντοπίσουμε το δίπυλο των σπλαιών, όπου κρύβονταν οι τραυματισμένοι αντάρτες του

Δ.Σ.Ε και οι οποίοι είχαν την ανάγκη των ιατρικών φροντίδων.

Εισχωρούμε σε πολλά κρυμμένα τοπία των βράχων, με κίνδυνο να μας παρασύρει το ορμητικό νερό. Ωστόσο δεν ήταν εύκολα ο εντοπισμός κι η αποκάλυψη των δυο σπηλαιωδών κουφωμάτων, όπου φερόταν πως χειρουργούσε ο Πέτρος Κόκκαλης.

Μετά από περίπου μια ώρα εντατικής έρευνας φτάσαμε σε ένα σκοτεινό κι εντελώς αθέατο παραποτάμιο πλάτωμα, όπου προφανώς καταυλιζόντουσαν οι “εργαζόμενοι” στο νοσοκομείο. Εκεί, σκορπισμένα στη φυλλοστρωμένη, διακρίναμε λαμαρινένια κουτιά και καπάκια υγειονομικού υλικού, με κινέζικα γράμματα...

Πήραμε δυο ως ενθύμια ή κατάλοιπα της κινεζικής βοήθειας προς τον ΔΣΕ.

Στη συνέχεια στένευε η χαράδρα κι όλο στριμώχνονταν οι απέναντι βράχοι, έτσι που να μας καθιστούν την προώθηση προβληματική έως αδύνατη.

Με το Μάνθο και τον Δημήτρη συνεχίσαμε αργά, αλλά βασανιστικά την τραβέρσα του καμπυλωτού αναχώματος που δημιουργούσε τους ανασχετήριους θύλακες του φαραγγιού.

Χρειάστηκε να υψωθούμε αρκετά από την κοίτη, σε περίοπτο βραχώδες έξαρμα, για να δούμε από εκεί το σημείο της στενότερης πύλης του σπηλαιού, καθώς έσμιγαν οι πλάτες τους και κρύβανε δίπλα από το αφρισμένο κύλισμα των νερών του ποταμού τις δυο τουλάχιστον από τις σπηλιές που χρησιμοποιήθηκαν ως “θάλαμοι” χειρουργείων του ΔΣΕ.

Φύγαμε καθώς δεν αντέχαμε άλλο αίμα από αυτό που ανάβλυζε από τα βάθη των εστιών του Γράμμου. Ενός Γράμμου - καθετήρα, που ποτέ δεν ξεχνιέται, όσα μηνιμόσυνα κι αν του αφιερώσουμε...

Το χειρουργικό κρεβάτι του Γράμμου αναμένει το νυστέρι της Ιστορίας...

Περιήγηση στον Γράμμο

Κείμενο:
Θεόφιλος Μπασγιουράκης

Το τρίτο δεκαήμερο του Νοεμβρίου επιστρέφω στο Νεστόριο και μαζί με τον καλό φίλο και φωτογράφο **Νίκο Κακαγιά** προσπαθούμε να εισχωρήσουμε σε δυσπρόσιτα σημεία της ορεινής ζώνης του ανατολικού Γράμμου, στην περιοχή των Αρένων, στην Παλιά και Νέα Κοτύλη⁽³⁾.

Επιπλέον βάζουμε έναν φιλόδοξο στόχο: να ολοκληρώσουμε την ορεινή διαδρομή μέχρι τον Γράμμο, το έσχατο κατοικημένο χωριό πριν από τα σύνορα με την Αλβανία, που μέχρι το 1927 έφερε την παλιά βλάχικη ονομασία **Γράμμουστα**.

Φτάνοντας στο Νεστόριο ανηφορίζουμε νότια προς την **Νέα Κοτύλη**. Υπέροχα τοπία αποκαλύπτονται ολόγυρά μας, με πρωταγωνιστές τα πορφυρά φυλλώματα των σφενδαμιών, που παρεμβάλλονται προκλητικά και επισκιάζουν τα χρώματα των υπόλοιπων δέντρων. Απλωμένη νωχελικά στο ευρύχωρο υψίπεδό της, στα **1.430** μέτρα, μας υποδέχεται η Νέα Κοτύλη, κάτω από έναν ήλιο αφύσικα ζεστό για τα τελειώματα του Νοέμβρη. Περιδιαβαίνουμε για λίγο ανάμεσα στα λιβαδοτόπια και στις αυλές των σπιτιών που μοιάζουν έρημα τούτη την εποχή. Ευτυχώς υπάρχει πάντα ανοιχτό το «**Παραδοσιακό Καφενείο**» του **Τάκη Κοσμά**, στην χορταριασμένη πλατεία της επιβλητικής, πέτρινης εκκλησίας του Αγίου Γεωργίου.

Αγναντεύουμε απέναντί μας στ’ ανατολικά τους διαδοχικούς όγκους των **Μικρών** και **Μεγάλων Όντριων** (υψ. **1.530** και **1.589μ.**) και, νοτιότερα ακόμη την κορυφή **Παλιοκριμίνι** (**1.806μ.**), την ψηλότερη του Βοΐου. Ύστερα παίρ-

(3) Η Νέα Κοτύλη δημιουργήθηκε από τους κατοίκους της Κοτύλης, που εγκατέλειψαν το χωριό τους μετά τις καταστροφές που υπέστη κατά τον Β’ Παγκόσμιο και τον Εμφύλιο Πόλεμο. Αναγνωρίστηκε επίσημα ως οικισμός το 1951.

νουμε ν' ανηφορίζουμε νότια της Κοτύλης και, δύο περίπου χιλιόμετρα μετά, φτάνουμε σε χαρακτηριστικό αυχένα με μεγάλο κίοσκι, που μας παρέχει ανεμπόδιστη θέα σε Γράμμο, Σμόλικα και Τύμφη. Δεξιά, (Δ) του αυχένα, αρχίζει ένας αρκετά καλός δασικός δρόμος (με λάσπη όμως τον χειμώνα) που, **8,5** χιλιόμετρα μετά, συναντάει το ΠΕΣ.

Στα ενδιάμεσα περίπου αυτής της διαδρομής εξέχει, σε υψόμετρο **1.600** μέτρων, ένας ομαλός λόφος με την ονομασία «**Σπανούρα**» (επειδή είναι γυμνός από υψηλή βλάστηση). Εδώ η φύση έχει δημιουργήσει, στο μακρινό γεωλογικό παρελθόν, ένα τοπίο πραγματικά συγκλονιστικό. Είναι ένας, ασύλληπτης αγριότητας και θεαματικότητας, βραχώδης γκρεμός που οι παλιοί Κοτυλιώτες τον είχαν ονομάσει «**Χάρο**». Η ονομασία οφείλετο σ' ένα πολύ επικίνδυνο μονοπάτι που, ιδιαίτερα τον χειμώνα, είχε προκαλέσει τον θάνατο ζώων αλλά και ανθρώπων.

Η φθινοπωρινή φύση του Γράμμου, μέσα στις καταχνιές του πρωινού, έχει μια γοητεία που δεν αφήνει αδιάφορο τον φωτογραφικό φακό.

Εδώ στις **15 Ιουλίου του 1947**, συνέβη ένα τραγικό γεγονός, όταν σ' αυτό το σημείο παγιδεύτηκαν τρεις μαχητές του ΔΣΕ, οι οποίοι, προκειμένου να συλληφθούν αιχμάλωτοι, προτίμησαν να βουτήξουν στο χάος του γκρεμού. Ένα λευκό μαρμάρινο μνημείο έχει στηθεί στη μνήμη τους από το ΚΚΕ, στο υψηλότερο σημείο της Σπανούρας.

Στην Παλιά Κοτύλη

Επιστρέφουμε στον αυχένα και συνεχίζουμε προς τα νότια της κατηφορικής μας διαδρομής.

Πέντε χιλιόμετρα μετά συναντάμε δεξιά την χωμάτινη διαδρομή των 2 χλμ. προς την Παλιά Κοτύλη⁽⁴⁾. 15 χρόνια μετά αντικρίζουμε και πάλι, στο υψόμετρο των **1.200μ.** τον ωραίο αλλά ερειπωμένο αυτόν τόπο, τόσο καλά προστατευμένο από τον Βοριά στους πρόποδες των κατακόρυφων βράχων της Σπανούρας.

Στα μυστικά φαράγγια και στις σκοτεινές χαραδρώσεις του Αλιάκμονα το φως βρίσκει τρόπο να εισχωρήσει μέσα από χαραμάδες της πυκνής νέφωσης.

Περιδιαβαίνουμε αρκετή ώρα ανάμεσα στα ερειπωμένα σπίτια και τα χορταριασμένα μονοπάτια, παρατηρούμε το μονότοξο πέτρινο γεφυράκι του μικρορρέματος με το κρυστάλλινο νερό που χωρίζει στα δύο το χωριό, ύστερα βαδίζουμε ως την μεγάλη και άριστα αναπλασμένη πετρόχτιστη εκκλησία του **Αγίου Γεωργίου**, ανοίγουμε την πόρτα της με το ιδιόμορφο κλείσιμο, περπατάμε στο πλακόστρωτο δάπεδο, θαυμάζουμε την λιτότητα και την χρωματική αρμονία του ξυλόγλυπτου άμβωνα και του τέμπλου, διακρίνουμε στις φορητές εικόνες- αφιερώματα των πιστών την χρονολογία **1915**. Για άλλη μια φορά που βρίσκομαι στην Παλιά Κοτύλη σκέφτομαι, πόσο ωραίο θα ήταν να εξακολουθούσε να έχει

ζωή αυτός ο τόπος, ο τόσο ειδυλλιακός και ξεχωριστός.

Προορισμός Αρένες

Επιστρέφοντας από την Κοτύλη, ξαναπαίρνουμε την ασφάλτινη δημοσιά προς τον νότο. Είναι η βασική οδική αρτηρία που συνδέει το Νεστόριο –και κατ' επέκταση την Καστοριά- με την ευρύτερη κοιλάδα του **Σαραντάπορου** από όπου ο ταξιδιώτης μπορεί να κατευθυνθεί είτε αριστερά (Α) προς Επταχώρι και Δυτική Μακεδονία είτε δεξιά (Δ) προς Κόνιτσα και Ήπειρο. Κινούμαστε κατηφορικά, σε μια θαυμάσια διαδρομή, με δασωμένες πλαγιές, θεαματικούς ψαμμιτικούς σχηματισμούς και, πάντα δίπλα μας ένα εκ-

(4) Μέχρι το 1928 η Παλιά Κοτύλη ονομαζόταν *Κοτέλισι*. Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα λειτουργούσε σχολείο αρρένων και στην απογραφή του 1928 κατοικούσαν 364 στο χωριό. Το 1981 απογράφηκαν οι τελευταίοι 7 κάτοικοι. Έκτοτε έχει ερημώσει τελείως το χωριό.

Πρωινή εικόνα ασύλληπτης ωραιότητας.

Τέλη Νοέμβρη, ηλιόλουστο πρωινό στην Χρυσή, ο Χρήστος Βλαχάβας, ωστόσο, προετοιμάζει τα ξύλα για την ξυλόσομπα και το τζάκι.

πληκτικό ποτάμι, γοργοκίνητο και πεντακάθαρο, σε μια κοίτη πολυδαίδαλη, με βράχους, κροκάλες και πολύχρωμα φυλλοβόλα. Πρόκειται στην ουσία για τον ποταμό «**Γελαδαριά**», έναν από τους σημαντικότερους παραποτάμους του «Γοργοπόταμου»⁽⁵⁾. Και βέβαια, η μακρόστενη και εντυπωσιακή ρεματιά του Γελαδαριά, είναι αυτή που παρεμβάλεται και καθορίζει τα όρια ανάμεσα στους ορεινούς όγκους του Βόιου και του Γράμμου.

Εννιά περίπου χιλιόμετρα διαρκεί αυτή η υπέροχη χαλαρωτική διάσχιση της ρεματιάς. Στην πρώτη διακλάδωση ανηφορίζουμε δεξιά (ΒΔ) προς τον οικισμό της **Χρυσής**⁽⁶⁾, που εμφανίζεται τρία χιλιόμετρα πιο πάνω. Χτισμένη σε μέσο υψόμετρο **1.040** μέτρων, η Χρυσή είναι από τους ορεινότερους οικισμούς του νομού

Καστοριάς και, στην ουσία, ο τελευταίος οικισμός της Δυτικής Μακεδονίας πριν από τον νομό Ιωαννίνων και την Ήπειρο. Καθώς φτάνουμε στην είσοδο του χωριού, η εικόνα ενός ψηλού, γεροδεμένου νέου που κόβει ξύλα με το τσεκούρι, μας υπενθυμίζει ότι, παρά την ηλιοφάνεια και τις υψηλές θερμοκρασίες, ο Χειμώνας σ' αυτά τα υψόμετρα δεν είναι μακριά. Ο νεαρός ξυλοκόπος είναι ο **Χρήστος Βλαχάβας** κι ο 81χρονος - που δείχνει πολύ νεότερος - δίπλα του, είναι ο παππούς του, **Χρήστος** κι αυτός.

*-Θα μπορέσουμε να βγούμε απ' τις Αρένες ως την Γράμμουσα διασχίζοντας το βουνό; Ρίχνει μια ματιά ο εγγονός Χρήστος στο **Jimmy**.*

-Μ' αυτό το αυτοκίνητο, ναι. Απλά δεν ξέρω αν ψηλά χάλασε ο δρόμος από τις βροχές.

(5) Την πληροφορία για την ονομασία του ποταμού μας έδωσαν ντόπιοι από το χωριό Χρυσή.

(6) Η παλιά, σλάβικη ονομασία της Χρυσής, μέχρι το 1928, ήταν *Σλάπινα*.

Για κάθε ενδεχόμενο, παίρνω το τηλέφωνο του Χρήστου, τους αποχαιρετάμε και ξεκινάμε. Έξω απ' το χωριό βρίσκουμε την Παιδική Χαρά, δεν συνεχίζουμε την άσφαλο προς το Πευκόφυτο, αλλά ανηφορίζουμε αριστερά, μηδενίζοντας την ένδειξη στο οδόμετρο, σε υψόμετρο **1.050** μέτρων.

Αρχίζει ένα δασικός δρόμος ελαφρά πετρώδης και απόλυτα αξιόπιστος, ανάμεσα σε ασβεστολιθικούς βράχους, έλατα και μαυρόπευκα. 5 χιλιόμετρα μετά και σε υψόμετρο **1.450**μ. η πανέμορφη φύση του βουνού γίνεται ακόμη ωραιότερη από την απρόσμενη εμφάνιση καμιά δεκαριά αγρίων αλόγων, που δεν σκιάζονται ιδιαίτερα από την παρουσία μας και δίνουν χρόνο στον Νίκο, να τα φωτογραφίσει με την ψυχία του. Με παχύ χορτάρι αυτά τα υψίπεδα, είναι ιδανικά λιβαδοτόπια για άλογα κι αγελάδες. Ήδη, μαζί με τα μαυρόπευκα και τα έλατα, εμφανίζονται και οι πρώτες οξυές.

Στα **7,5**χλμ. και σε υψόμετρο **1.750** μέτρων θαυμάζουμε στα δυτικά τις φοβερές ασβεστολιθικές ορθοπλαγιές της **Κάτω Αρένας** μιας απόκρημνης κορυφής, με υψόμετρο **2.085**μ. Στους τόνους του γκριζου και του πράσινου το τοπίο, με ενδιάμεσες χρωματιστές πινελιές, έχει μια εξάισια δωρική λιτότητα, που εξασκεί πάνω μας μια απίστευτη γοητεία. Πιο πάνω ακόμη, στα 11χλμ., αποκαλύπτονται στα Β-ΒΑ, στην αντικρινή πλαγιά του Βοίου, οι εγκαταστάσεις του ΠΕΣ και, ανατολικότερα ακόμη, ο ιλιγγιώδης γκρεμός του Χάρου της Κοτύλης.

Ο δρόμος εξακολουθεί ν' ανηφορίζει, με οδόστρωμα σκληρό και αξιόπιστο. Μακάρι να κρατήσει έτσι. Στα 13χλμ. απλώνεται ολόγυρά μας, σε υψόμετρο **1.820**μ. ένα υπέροχο αλπικό λιβάδι χορταριασμένο. 200 μέτρα μετά, σε μια καμπή του δρόμου, μένουμε έκθαμβοι από το θέαμα της απόκρημνης, πριονωτής κορυφογραμμής της **Επάνω Αρένας**, στα **2.196**

Στα υψίπεδα του Γράμμου, κυριαρχούν οι οξυές και οι βραχώδεις κορυφές των Αρένων.

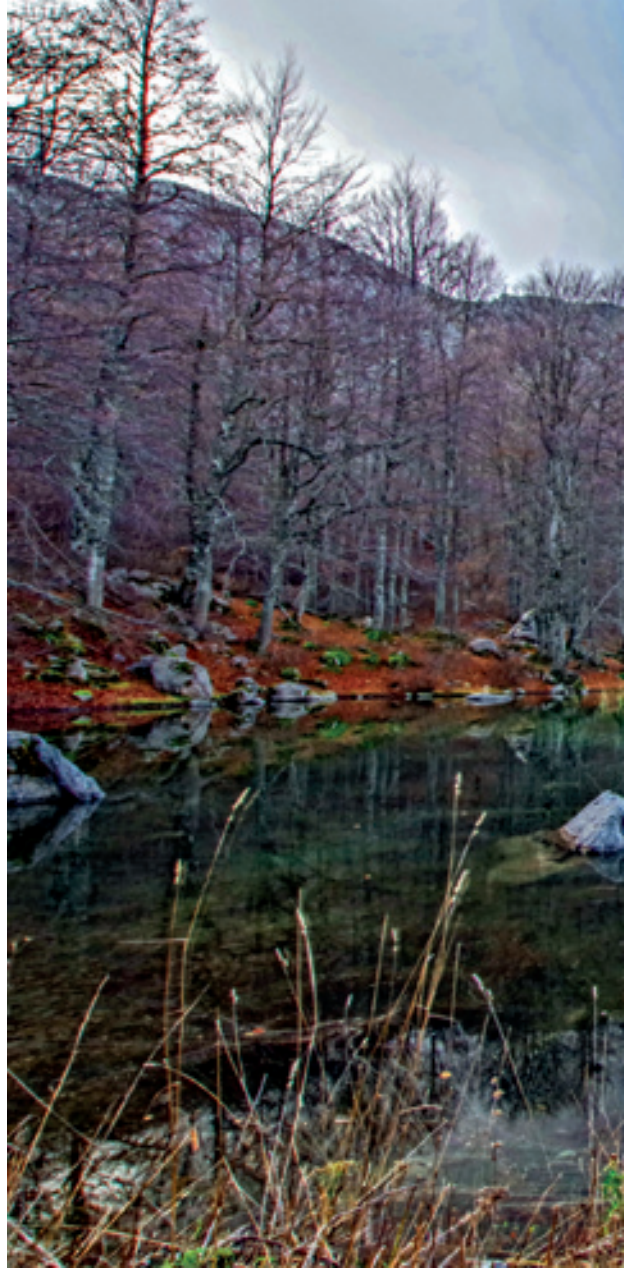
μέτρα.

Προβάλλει ένα δίστρατο με πινακίδα, αριστερά ανηφορικά προς **Αετομπλίτσα** (13χλμ.) και δεξιά προς **Λίμνη Αρρένων** (2χλμ.), **Πεύκο** 27 και **Γράμμο** 28χλμ. Αδύνατον να λησμονήσω 15 χρόνια πριν την περιπετειώδη, σε αφόρητα κακοτράχαλο δρόμο, διαδρομή από το σημείο αυτό ως την Αετομπλίτσα, με τη συντροφιά του καλού φίλου **Μιχάλη Νταούτη**, από τον ξενώνα «Αλέξανδρος» στο Νεστόριο.

Ξαφνικά, τελείως απρόσμενα, φτάνουμε στον τόσο επιθυμητό μας προορισμό. Αποκαλύπτεται μπροστά μας, ελαφρά καμουφλαρισμένη ανάμεσα στις οξυές, η λίμνη **Μεγάλη Αρένα**. Το οδόμετρο (από την παιδική χαρά της Χρυσής) δείχνει **14,6** χλμ. και το αλτίμετρο **1.740μ**. Ένα λιθόστρωτο δρομάκι από αδρό ασβεστόλιθο ανηφορίζει για καμιά εκατοστή μέτρα και βγάζει, λίγο ψηλότερα, στην όχθη της **Μικρής Αρένας**⁽⁷⁾ που, τούτη την εποχή, μοιάζει περισσότερο με λασπότοπο. Πιο πάνω εκτείνεται ένα επικλινές υψίπεδο, στους πρόποδες του εντυπωσιακού βράχινου όγκου της Επάνω Αρένας. Ένας υπόγειος και αθέατος αγωγός διοχετεύει απ' τα ψηλώματα μια πλούσια ροή, παγωμένου νερού, που κατηφορίζει γοργοκίνητο για μερικές δεκάδες μέτρα, ως την Μεγάλη Αρένα.

Στη ρίζα μιας πελώριας οξυάς, μέσα από βράχο, εξέχει ένας σωλήνας, από τον οποίο ρέει άφθονο, κρυστάλλινο νερό. Γεμίζω τα μπετόνια μου, ευγνώμων που μπορούμε ακόμα να βρίσκουμε στην ελληνική φύση τέτοιο θεϊκό αμόλυντο νερό. Με βάθος γύρω στο **1** μέτρο, μέγιστο πλάτος **70-80** και συνολικό μήκος σχεδόν **300μ**, η Μεγάλη Λίμνη Αρένα μας αιχμαλωτίζει για αρκετή ώρα με την γαλήνια επιφάνεια των νερών της, τις ονειρικές αντανάκλασεις, την απaráμιλλη ωραιότητα του τοπίου. Από το βόρειο άκρο της λίμνης ξεκινάει ένα λάστιχο νερού που, μερικές εκατοντάδες μέτρα μακρύτερα, τροφοδοτεί γραφική στάνη σε πανέμορφο λιβαδοτόπι.

Στα **19,7**χλμ. δίστρατο. Αριστερά, στα

Σε υψόμετρο 1740μ. η λίμνη της Μεγάλης Αρένας μας αποκαλύπτει την εκθαμβωτική της ομορφιά.

20χλμ. ο Γράμμος, είμαστε στα μισά της διαδρομής. Δεξιά προς το Νεστόριο, Επταχώρι και Πεύκο. Ο δρόμος κατηφορίζει, αξιόπιστος πάντα. Να δούμε ως πότε. Στα 20,8χλμ. ανησυχούμε λίγο από μια κατολίσθηση, που την περνάμε χωρίς πρόβλημα. Θεαματικός βουερός καταρρά-

κτης. Ρέμα αγριεμένο και αφρισμένο. Δύο χλμ. πιο κάτω, νέος καταρράκτης, ύψους 8 περίπου μέτρων, πλάι στο δρόμο. Πρέπει να έριξε πολύ νερό.

24,8χλμ. διακλάδωση, αριστερά 15χλμ. προς Γράμμο, 18χλμ. προς Πεύκο, 6χλμ. προς Λιανοτόπι. Δεξιά προς Επταχώρι

(7) Οι αλπικές λίμνες Μικρή και Μεγάλη Αρένα είναι επίσης γνωστές και με την ονομασία «Μουτσάλια», που στα Βλάχικα σημαίνει βρεγμένες, μουσκεμένες.

Στο τελευταίο φως της μέρας προβάλλουν χιονισμένες οι ψηλές κορφές του Γράμμου, ο Αλιάκμονας στα αρχικά του στάδια και ο οικισμός του Γράμμου, σε υψομ. 1380, το τελευταίο σημείο της περιήγησής μας.

και Χρυσή, 17χλμ. Στρίβουμε αριστερά και, αμέσως μετά τη στροφή, υπάρχει κιόσκι πλακοσκεπάστο και χτιστή βρύση με νερό.

-Πλησιάζουμε, λέω στον Νίκο. Όλα καλά ως εδώ.

Τι ήταν να το πω; Καθώς φτάνουμε στα **26,3**χλμ. και σε υψόμετρο **1.470**μ. η τύχη μας κατσοφιάζει. Ένα χαντάκι βαθύ και στενό, με κάθετα πρηνή και γεμάτο ορμητικό νερό κόβει κάθετα το δρόμο. Φρενάρω απότομα, βγαίνω απ' τ' αυτοκίνητο και στέκομαι από πάνω. Τέτοιο εμπόδιο δεν μου έχει ξανατύχει, όσα χρόνια κι αν τριγυρνάω στα βουνά.

-Δεν περνιέται με τίποτα, λέει ο Νίκος, νομίζω ότι πρέπει να γυρίσουμε.

Αν ήμουν ο τυπικά σώφρων οδηγός, θα έκανα αναστροφή. Αντί γι αυτό λέω: *Ας δούμε τι μπορεί να κάνει στα δύσκολα το Jimny.*

Αργή τετρακίνηση, μπαίνουν οι δύο μπροστινοί τροχοί στον πυθμένα του χα-

ντακιού, βαθιά αναπνοή, μια γερή γκαζιά, σκαρφαλώνει απότομα, χτυπώντας μπροστά, το jimny, μένουν οι πίσω τροχοί, γκαζιά πάλι, νέο χτύπημα από κάτω, βγαίνουν κι οι πίσω τροχοί. Να 'μαστε πάλι στο δρόμο. Χειροκροτάει ο φίλος μου με ενθουσιασμό.

-Απίστευτο! Δεν το περίμενα ποτέ.

Παρατηρώ τις ορατές απώλειες. Η μπροστινή πινακίδα στραβωμένη και κρεμασμένη απ' την μια βίδα. Ως προς τις αθέατες απώλειες, αν δεν σηκωθεί το αυτοκίνητο, δεν μπορώ να ξέρω.

Στα πρώτα λεπτά, πάντως, δεν δείχνει τραυματισμένο.

-Κανένα αυτοκίνητο, μακρύτερο από το jimny, δεν θα μπορούσε να περάσει, σχολιάζει ο Νίκος. Έχει ανέβει στην εκτίμησή μου κατακόρυφα.

-Αρκεί να μην συναντήσουμε ανυπέρβλητο εμπόδιο παρακάτω. Δεν θα ήθελα να επιστρέψω στο χαντάκι.

Ως ανταμοιβή για τη λαχτάρα μας, ξα-

ναγίνεται ευχάριστη και ασφαλής η διαδρομή.

Στα 27,5χλμ συναντάμε, αριστερά του δρόμου, χτιστή βρύση με πολύ δυνατή ροή ενώ στα 30χλμ. από την Χρυσή και σε υψόμετρο 1.250μ. μας αναμένει η πιο ανακουφιστική εικόνα: η άσφαλτος με τσιμεντένια γέφυρα πάνω από ένα φασαριόζικο, αφρισμένο ποτάμι. Ήδη στ' αριστερά, μια πινακίδα μας κατευθύνει στον Γράμμο. Δύο χιλιόμετρα μετά, νέα γέφυρα και νέα επιβλητική εμφάνιση του ποταμού, που στολίζει τις λευκές κροκάλες με τους αφρούς του.

Μετά από λίγο η άσφαλτος συνεχίζει για Πεύκο ενώ αριστερά, ως φαρδύς χαλικόδρομος πλέον, παίρνει την τελική κατεύθυνση για Γράμμο. Ερείπια και λιθοσωροί του ερειπωμένου οικισμού «Βέρτενικ» γέρικη ιτιά, άγριοι βραχώδεις σχηματισμοί, με χαρακτηριστική τρύπα στο πάνω μέρος, φοβερό φαράγγι Καταφίκι με την δύσβατη σπηλιά όπου, στα χρόνια του Εμφυλίου είχε φωλιάσει το νοσοκομείο των ανταρτών. Πιο πάνω ακόμη, προβάλλουν για πρώτη φορά απέναντί μας μερικές από τις ψηλές, χιονισμένες κορυφές του Γράμμου ενώ χαμηλά αποκαλύπτεται η φαρδειά, κατάσπαρτη από γκρίζες κροκάλες, κοίτη του Αλιάκμονα. Εδώ, στα πρώτα στάδια της μακρότατης διαδρομής του, δεν διαφέρει από οποιοδήποτε κοινό ρέμα που, ήδη όμως αποπνέει την σφριγηλή, εφηβική γοητεία του μετέπειτα μεγάλου ποταμού.

Πλησιάζουμε στον Γράμμο, το φως χάνεται πίσω από τις κορφές, σκοτεινιάζει, ψυχραίνει απότομα ο αέρας. Η καμινάδα καπνίζει στον ξενώνα αλλά δεν υπάρχει κανείς.

-*Κάπου εδώ γύρω θα έχουν πάει*, μας λέει ένας στρατιώτης από το φυλάκιο.

Με λιγοστό φως παίρνουμε τον μακρύ

δρόμο της επιστροφής στο Νεστόριο. Αισθανόμαστε κουρασμένοι.

Στο καφέ-ουζερί «Πλατεία», στην πλατεία του Νεστορίου, μας υποδέχονται με αναμμένη ξυλόσομπα ο **Θόδωρος Μίντζιας** και η **Ντίνα**.

-*Για να ζεστάνει το μέσα σας, θα σας φτιάξω πρώτα ένα τσάι από τα υψίπεδα του Γράμμου, με μέλι από την ορεινή Κυψέλη, λέει η Ντίνα. Ύστερα θα πείτε τσιπουράκι.*

Καθόλου άσχημη προοπτική, μετά από 10 ώρες στο αυτοκίνητο και 100 περίπου χιλιόμετρα σε άσφαλο και χώμα. Καλόδεχτο πρώτα το τσάι του Γράμμου, ο ευωδιαστός αχνός του εισχωρεί απ' τα ρουθούνια και ζεσταίνει την ψυχή.

Μερικά λεπτά μετά, νέα αρώματα, πιο αρσενικά.: αγνό τσίπουρο από ντόπιο σταφύλι. Μα και τι μεζεδάκια είναι αυτά που ετοιμάζει η Ντίνα: γίγαντες φούρνου, πικάντικες αντσούγιες, ένα τουρσί εκπληκτικό και άγρια μανιτάρια βωλίτες μαζεμένα από Καλύμνιο στο βουνό!

-*Για κυρίως πιάτο σας τηγάνισα μερικά μπακαλιάρια και τσιπουράκια.*

-*Ψάρια στο Νεστόριο; Που οι πλησιέστερες θάλασσες - στην ευθεία - είναι η Σαγιάδα του Ιονίου με 120χλμ. και ο Θερμαϊκός Κόλπος με 130χλμ.;*

-*Τα ψαρεύει ο Θοδωρής με φίλους του, με καϊκι από την Μηχανιώνα.*

Αργότερα, στην ψυχρή νύχτα του Νοεμβρίου, μας περιμένει στον ζεστό και πολύ όμορφο ξενώνα «**Βάττυνα**», ο οικοδεσπότης μας **Παντελής Δημητριάδης** ⁽⁸⁾.

Το μονοπάτι του καταρράκτη της Μονής Τσούκας

Στον οικισμό της Αγίας Άννας - 5χλμ. από το Νεστόριο, επισκεπτόμασταν ως τώρα την Μονή της Τσούκας⁽⁹⁾. Ο Παντελής Δημητριάδης είναι πιστοποι-

(8) Ο Παντελής Δημητριάδης είναι πιστοποιημένος «Αρχηγός Ανάβασης Βουνού» (Mountain Leader) και διοργανώνει περιηγήσεις στην ευρύτερη περιοχή του Γράμμου, με αυθεντικά τζιπ WILLY'S ή τετρακίνητο λεωφορείακι.

(9) Εκτενής αναφορά για την Μονή Τσούκας υπάρχει στο ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΠΑΝΟΡΑΜΑ, τεύχος 43 Ιαν-Φεβρ. 2005

ημένος «Αρχηγός Ανάβασης Βουνού» (Mountain Leader) και διοργανώνει περιηγήσεις στην ευρύτερη περιοχή του Γράμμου, με αυθεντικά τζιπ WILLY'S ή τετρακίνητο λεωφορειακι. και θαυμάζαμε από ψηλά το εντυπωσιακό βραχώδες συγκρότημα με τον περιστασιακό καταρράκτη.

-Τώρα τελευταία, ωστόσο, έχουμε διανοίξει και σηματοδοτήσει ένα ωραίο μονοπάτι, που ξεκινάει από την άσφαλτο και καταλήγει στην βάση του καταρράκτη, μας λέει ο Παντελής.

Μερικές εκατοντάδες μέτρα μετά το πρατήριο της **Revoil** συναντάμε ενημερωτική πινακίδα και την αφετηρία του μονοπατιού. Με μήκος **2.250μ.**, ήπιες κλίσεις, εξαιρετικό έδαφος και άριστη σήμανση, το μονοπάτι αποτελεί έναν ξεκούραστο και συναρπαστικό περίπατο για όλη την οικογένεια. Διασχίζει ένα πολύχρωμο και σκιερό δάσος φυλλοβόλων δέντρων με πάμπολλες κρانيές, που ακόμα και τον Νοέμβριο, διατηρούν στα κλαδιά τους μερικούς υπερώριμους, γλυκύτατους καρπούς. Εντυπωσιακή είναι και η εικόνα του πελώριου βράχου, που την χειμερινή περίοδο μεταμορφώνεται σ' έναν θεαματικότατο καταρράκτη.

Στοιχεία διαδρομής

Το μονοπάτι του καταρράκτη της Τσούκας δημιουργήθηκε και συντηρείται με πρωτοβουλία και φροντίδα του Παντελή Δημητριάδη και μερικών φίλων φυσιολατρών.

Συνολική πορεία, με επιστροφή: 4.500 μ)

Χρόνος συνολικός: περίπου 2 ώρες

Βαθμός δυσκολίας: 1

Ύψος αφετηρίας: 745μ.

Υψηλότερο σημείο: 805μ.

Σημείο τερματισμού: 775μ.

Ευχαριστίες

Θερμά ευχαριστούμε: Τον **Παντελή Δημητριάδη** για τις βοήθειες και την φιλοξενία του στον πολύ όμορφο ξενώνα **Βάττυνα**. Τον **Θόδωρο** και την **Ντίνα Μίντζια** για την θερμή τους φιλοξενία. Τον επιστημονικό υπεύθυνο του ΠΕΣ **Ραϋμόνδο Αλβανό** για τα εξαιρετικά του κείμενα και όλα όσα έκανε για μας. Τέλος ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλουμε, στον καλό φίλο **Νίκο Κακαγιά**, που με υπομονή και εξαιρετική επιμέλεια, κάλυψε απόλυτα τις φωτογραφικές απαιτήσεις του άρθρου.

Χρήσιμες Πληροφορίες

Για διοργάνωση ορεινών περιηγήσεων στην ευρύτερη περιοχή του Νεστορίου, καθώς και για επίσκεψη στο **Νοσοκομείο Ανταρτών** μπορείτε να απευθυνεστε στους **Θωμά Νταούτη**, Πρόεδρο Οδηγών Βουνού Ελλάδος, τηλ. **6974 915233** και **Παντελή Δημητριάδη**, Αντιπρόεδρο Οδηγών Βουνού Ελλάδος, τηλ. **6972 831503**.

Πάρκο Εθνικής Συμφιλίωσης

www.grammos-pes.gr

Για κάθε πληροφορία: Αγροτουριστικός Γυναικείος Συνεταιρισμός Νεστορίου: τηλ. 24670 21853. Πληροφορίες για τις ξεναγήσεις: raymond@otenet.gr.

Διαμονή

Για τις σημαντικές και ποικίλες δυνατότητες ξενοδοχειακής υποδομής πληροφορίες παρέχονται στην επίσημη ιστοσελίδα του Δήμου Νεστορίου.

Εστίαση

Ήταν έκπληξη να βρούμε στο Νεστόριο φρέσκα ψάρια από τα νερά του Βορείου Αιγαίου, στο Καφέ – Ουζερί «**Πλατεία**» (Τηλ. **24670 31118** και **6946 062912**) και, εξίσου ευχάριστη έκπληξη, να υπάρχει ανοιχτό, ακόμη και στα τέλη Νοεμβρίου, στην Νέα Κοτύλη, σε υψομ. 1.430 μ. το «**Παραδοσιακό Καφενείο**» του **Τάκη Κοσμά**. (Τηλ. **24670 86418**).

